

Inhoud

Voorwoord – 9
Theo Doreleijers

Deel I Algemene inleiding – 11

Hoofdstuk 1 Inleiding – 13
Robert Didden, Pieter Troost, Xavier Moonen en Wouter Groen

Hoofdstuk 2 Transformatie van jeugdzorg naar jeugdhulp – 23
Dirk Verstegen

Hoofdstuk 3 Onderwijs – 35
Annie de Groot en Albert Ponsioen

Hoofdstuk 4 Jongvolwassenen – 47
Nico Overvest en Robert Didden

Hoofdstuk 5 Forensische zorg – 53
Hendrien Kaal en Jan Willem van den Berg

Deel II Psychische stoornissen – 65

Hoofdstuk 6 Aandachtsdeficiëntie-/hyperactiviteitsstoornis (ADHD) – 67
Sammy Roording-Ragetlie, Jan Buitelaar en Dorine Slaats-Willemse

Hoofdstuk 7 Gedragsstoornissen en agressief gedrag – 81
Lidwien Kok, Anne van der Waa en Robert Didden

Hoofdstuk 8 Autismespectrumstoornis (ASS) – 99
Karlijn Vermeulen, Wouter Staal en Wouter Groen

Hoofdstuk 9 Angst- en stemmingsstoornissen – 109
Bas van Diggelen en Tom Scheers

Hoofdstuk 10 Gehechtheidsstoornissen – 127
Hans Giltaj, Paula Sterkenburg en Carlo Schuengel

Hoofdstuk 11 Psychotische stoornissen – 145
Claudia Vingerhoets, Maarten Bak en Therese van Amelsvoort

Hoofdstuk 12 Middelengebruik en verslaving – 157
Joanneke van der Nagel, Robert Didden, Neomi van Duijvenbode, Louise Kemna en Maria Trentelman

Hoofdstuk 13 Posttraumatische-stressstoornis (PTSS) – 171
Liesbeth Mevissen, Robert Didden en Ad de Jongh

Hoofdstuk 14 Seksueel delinquenten – 185
Jan Willem van den Berg, Betto Bolt, Marije Keulen-de Vos en Freek Möhlmann

Hoofdstuk 15 Persoonlijkheidsstoornissen – 199
Teunis van den Hazel en Robert Didden

Hoofdstuk 16 Slaap-waakstoornissen – 215
Robert Didden, Wiebe Braam, Thessa Hilgenkamp en Reino Stoffelsen

Deel III Diagnostiek – 227

Hoofdstuk 17 Classificatie – 229
Jan Plas

Hoofdstuk 18 Psychologische testdiagnostiek – 237
Jan Plas

Hoofdstuk 19 Andere kijk op psychologische diagnostiek – 257
Albert Ponsioen

Hoofdstuk 20 Diagnostiek van psychische stoornissen – 271
Pieter Troost en Wouter Groen

Hoofdstuk 21 Somatische diagnostiek – 287
Karla Magilsen en Channa de Winter

Hoofdstuk 22 Neurologische aspecten – 303
Jolanda Schieving

Hoofdstuk 23 Klinische genetica – 309
Karlijn Vermeulen en Marjolein Willemsen

Hoofdstuk 24 Client-centered klinisch-genetische diagnostiek – 331
Maarten Otter, Connie Stumpel en Therese van Amelsvoort

Hoofdstuk 25 Systeem- en netwerkanalyse – 343
Petri Embregts, Ida van Asselt-Goverts, Sanne Giesbers en Lex Hendriks

Hoofdstuk 26 Risicotaxatie en risicomangement – 351
Vivienne de Vogel en Teunis van den Hazel

Hoofdstuk 27 Consultatie – 365
Rens Evers en Arno Willems

Deel IV Behandeling – 379

Hoofdstuk 28 Cliëntgerichte behandelingen – 381

Hoofdstuk 28.1 Farmacotherapie – 383
Gerda de Kuijper

Hoofdstuk 28.2 Cognitieve gedragstherapie – 397
Anke Heinemann, Conny Neumann, Anne van der Waa en Lidwien Kok

Hoofdstuk 28.3 Eye movement desensitization and reprocessing (EMDR) – 409
Liesbeth Mevissen, Robert Didden en Ad de Jongh

Hoofdstuk 28.4 Vaktherapie – 425
Susan van Hooren, Martina de Witte, Robert Didden en Xavier Moonen

Hoofdstuk 29 Omgevingsgerichte behandelingen – 435

Hoofdstuk 29.1 Residentiële behandeling en leefklimaat – 437
Peer van der Helm en Katrien Raemdonck

Hoofdstuk 29.2 Gezinsbehandelingen – 449
Jac de Bruijn en Hilde Schuiringa

Hoofdstuk 29.3 (Flexible) assertive community treatment – 459
Laura Neijmeijer, Simone van de Lindt en Robert Didden

Hoofdstuk 29.4 Begeleiders trainen – 471
Petri Embregts, Arno Willems en Maartje Knotter

Hoofdstuk 30 Routine outcome monitoring (ROM) – 483
Bren Hesper, Monique Delforterie en Robert Didden

Deel V   Maatschappelijke aspecten – 493

Hoofdstuk 31   Juridische aspecten van behandeling – 495

Alice Broersma, Xavier Moonen en Irma Hein

Hoofdstuk 32   Samenwerken met cliënten, een praktisch-ethische beschouwing – 505

Xavier Moonen

Hoofdstuk 33   De huisartsenpraktijk – 511

Henny van Schrojenstein Lantman-de Valk

Hoofdstuk 34   Culturele diversiteit – 521

Frank Kortmann

Hoofdstuk 35   Patiëntenparticipatie – 531

Xavier Moonen

Personalia – 541

Register – 545

Voorwoord

Voor u ligt de eerste druk van *Handboek psychiatrie en lichte verstandelijke beperking*. Toen Pieter Troost enkele jaren geleden met mij besprak een handboek te willen samenstellen over psychiatrie en verstandelijke beperking, heb ik dat onmiddellijk toegejuicht. Voor mij vormde de sterk versnipperde beschikbaarheid van kennis op dit vlak de belangrijkste legitimering voor deze enorme klus. Want breng maar eens alle kennis samen op een terrein dat tot voor kort gecategoriseerd werd door een onderwijskundig en residentieel voorzieningslandschap en door financieringsregelgeving: in plaats van door een probleem- en behoeftegerichte benadering die is onderbouwd door alle beschikbare psychologische, pedagogische, psychiatrische en maatschappelijke inzichten.

Dit handboek brengt voor het eerst in ons taalgebied alle huidige kennis bij elkaar en verschaft belangrijke aanwijzingen voor de dagelijkse praktijk van de professionals (en vrijwilligers!) die werken met problematische kinderen, jongeren en jongvolwassenen met een lichte verstandelijke beperking (LVB). En net zo goed levert dit boek veel interessante informatie over goed en normaal functionerende medemensen met een verstandelijke beperking: voor eenieder die met hen te maken heeft, zoals ouders, partners, siblings, 'kinderen van', leerkrachten en sportcoaches. Laten we die niet vergeten.

De reeks 'oerboeken' van Anton Došen, waarvan de eerste editie verscheen in 1983, hebben ons jarenlang voorzien van de kennis over de problemen en stoornissen in deze doelgroep. Er is in de afgelopen tien jaar enorm veel kennis toegevoegd aan wat beschikbaar was. Ik zou hier een opsomming kunnen geven die de rest van mijn voorwoord zou omvatten, maar ik beperk me tot sleutelbegrippen als genetica en epigenetica, cognitie- en neuropsychologie, systeembenaderingen bij gezins- en residentiële behandeling, farmacotherapie, en orthodidactiek. Het is dus niet verwonderlijk dat de initiatiefnemers tot dit boek hebben gekozen voor zeventig deskundige auteurs van zeer verschillende pluimage, zodat alle denkbare invalshoeken tot hun recht komen, ook die van ervaringsdeskundigen. Tegelijkertijd zijn talloze beschreven onderwerpen nog steeds – en gelukkig maar! – in ontwikkeling en sterker nog: over diverse onderwerpen bestaan controverses. Die worden niet geschuwd, ze worden benoemd en op die manier willen de auteurs ook een bijdrage leveren aan de wetenschappelijke discussie en aan de praktijkdiscussie over de benadering van mensen met een lichte verstandelijke beperking in onderwijs, behandeling, begeleiding, training en opvoeding.

Dit boek verschijnt in een periode waarin de zorg voor kwetsbare mensen een sterke omwenteling doormaakt, zowel inhoudelijk (transformatie) alsook formeel-organisatorisch (transitie). Dat maakt het boek zelf ook kwetsbaar. Er zullen zinnen, alinea's, passages of misschien wel hele paragrafen in blijken te staan die over enkele jaren alweer verouderd zijn. Eerlijk gezegd hoop ik dat ook, want dat zou kunnen betekenen dat we in de nabije toekomst veel stappen maken die de zorg voor de doelgroep, waar die nu zo te lijden heeft onder financiële onzekerheden en dus onzekerheden over kwaliteit, een nieuwe stabiliteit bezorgen. Iets dergelijks geldt voor de ethische aspecten in het werkveld die al een hele tijd volop in ontwikkeling zijn. Laat dit handboek niet alleen een leidraad zijn, maar ook een impuls vormen voor verder wetenschappelijk en praktijkgestuurd onderzoek en voor alle denkbare opleidingen die profes-

sionals afleveren die te maken hebben met kinderen, jongeren en (jong)volwassenen uit de doelgroep. De Academische Werkplaats Psychiatrie en LVB kan daarbij verder ontwikkeld worden tot een onontbeerlijk platform.

Theo Doreleijers, emeritus hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie vumc Amsterdam en directeur Academische Werkplaats Risicojeugd Rotterdam

Literatuur

- Došen, A. (1983). *Psychische stoornissen bij zwakzinnige kinderen*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Došen, A. (2014). *Psychische stoornissen, probleemgedrag en verstandelijke beperking*. Assen: Van Gorcum.

Personalia

- Prof.dr. T.A.M.J. (Therese) van Amelsvoort, psychiater, hoogleraar transitiepsychiatrie, afdeling psychiatrie & psychologie, Maastricht Universitair Medisch Centrum, Mondriaan, Virenze en Koraal-groep, Maastricht.
- Dr. A.E. (Ida) van Asselt-Goverts, docent pedagogiek, onderzoeker Lectoraat Zorg voor Mensen met een Verstandelijke Beperking, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, Nijmegen.
- Dr. M.L.F.J. (Maarten) Bak, psychiater, vakgroep Psychiatrie en Neuropsychologie, Maastricht University en FACT-team plus plv. opleider, Mondriaan. Maastricht.
- Drs. J.W. (Jan Willem) van den Berg, psychotherapeut/gz-psycholoog, afdeling psychodiagnostiek en psychotherapie, Van der Hoeven Kliniek, locatie De Voorde, Amersfoort.
- Drs. J.B.C. (Betto) Bolt, gz-psycholoog in opleiding tot specialist, sector Ambulante Zorg, Trajectum, Zwolle.
- Dr. W.J. (Wiebe) Braam, AVG, afdeling Advisium, 's Heeren Loo, Wekerom en Gouverneur Kremers Centrum, Maastricht Universitair Medisch Centrum.
- Mr. A.J. (Alice) Broersma, jurist, Accare/zelfstandig, Assen/Groningen.
- Drs. J. (Jac) de Bruijn, gz-psycholoog, theoloog, lid Raad van Bestuur Prisma, bestuursvoorzitter Expertisecentrum Verstandelijke Beperking.
- Prof.dr. J.K. (Jan) Buitelaar, hoogleraar psychiatrie en kinder- en jeugdpsychiatrie, Radboudumc en Karakter Kinder- en Jeugdpsychiatrie Universitair Centrum, Nijmegen.
- Dr. M.J. (Monique) Delforterie, onderzoeker, Kenniscentrum Trajectum, Zwolle.
- Prof.dr. Robert Didden, gz-psycholoog en onderzoeker Trajectum, Zwolle. Bijzonder hoogleraar Behavioural Science Institute, Radboud Universiteit, Nijmegen.
- Drs. B.J. (Bas) van Diggelen, gz-psycholoog, Driestroom, Elst (Gld.) en De Praktijk, Nijmegen.
- Prof.dr. T.A.H. (Theo) Doreleijers, emeritus hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie, VUmc Amsterdam en directeur Academische Werkplaats Risicojeugd Rotterdam.
- Dr. N. (Neomi) van Duijvenbode, psycholoog, senior wetenschappelijk onderzoeker Pluryn; onderzoeker Radboud Universiteit Nijmegen.
- Prof.dr. P.J.C.M. (Petri) Embregts, orthopedagoog, hoogleraar Academische Werkplaats Leven met een verstandelijke beperking, Tranzo, Tilburg University.
- Dr. L.J.M. (Rens) Evers, psychiater, MFCG, Koraal Groep.
- S.A.H. (Sanne) Giesbers MSc., onderzoeker Dichterbij Behandelinnovatie en Wetenschap, promovenda Academische Werkplaats Leven met een verstandelijke beperking, Tranzo, Tilburg University.
- Drs. H.P. (Hans) Giltaij, klinisch psycholoog/psychotherapeut, afdeling psychotherapie (ggz), Bartiméus te Doorn; promovendus/onderzoeker, afdeling Ontwikkelingspedagogiek, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Dr. W.B. (Wouter) Groen, kinder- en jeugdpsychiater, zorglijn LVB, Karakter kinder- en jeugdpsychiatrie, Oosterbeek; senior onderzoeker, Radboudumc en Donders Centre for Cognitive Neuroscience, Nijmegen.
- Drs. A. (Annie) de Groot, coördinator Centrum voor Consultatie en Expertise (CCE) voor mensen en jongeren met een complexe zorgvraag; manager zorg en onderwijs in het voortgezet speciaal onderwijs; adviseur orthopedagogische instelling voor licht verstandelijk beperkte jongeren (LVB) met complexe leer- en gedragsproblemen.

- Drs. T. (Teunis) van den Hazel, klinisch psycholoog, psychotherapeut, Trajectum, Zwolle.
- Dr. I.M. (Irma) Hein, kinder- en jeugdpsychiater, postdoc onderzoeker, de Bascule en AMC afdeling kinder- en jeugdpsychiatrie, Amsterdam.
- Drs. A.M.J. (Anke) Heinemann, gz-psycholoog i.o.t. klinisch psycholoog, Karakter Kinder- en jeugdpsychiatrie, locatie Oosterbeek.
- Dr. G.H.P. (Peer) van der Helm, lector Residentiële Jeugdzorg, Expertisecentrum Jeugd, Hogeschool Leiden.
- Dr. A.H.C. (Lex) Hendriks, methodoloog, Academische Werkplaats Leven met een verstandelijke beperking, Tranzo, Tilburg University.
- Drs. B.L. (Bren) Hesper, programmaleider risicotaxatie en behandelmethodiek, Kenniscentrum, Trajectum, Zwolle
- Dr. T.I.M. (Thessa) Hilgenkamp, bewegingswetenschapper, universitair docent, Leerstoel Geneeskunde voor Verstandelijk Gehandicapten, afdeling Huisartsgeneeskunde, Erasmus MC Universitair Medisch Centrum Rotterdam.
- Dr. S. (Susan) van Hooren, lector Kennisontwikkeling Vaktherapieën (KenVaK); universitair docent Open Universiteit.
- Prof.dr. A. (Ad) de Jongh, Centrum voor Psychotherapie en Psychotrauma; bijzonder hoogleraar Angst en Gedragsstoornissen, ACTA, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit; honorary professor School of Health Sciences, Salford University, Manchester.
- Dr. H.L. (Hendrien) Kaal, lector LVB en jeugdcriminaliteit, cluster Social Work & Toegepaste Psychologie, Hogeschool Leiden.
- L.E.M. (Louise) Kemna MSc., gz-psycholoog, Aveleijn, verstandelijk gehandicaptenzorg, Borne.
- Dr. M.E. (Marije) Keulen-de Vos, senior onderzoeker, afdeling wetenschappelijk onderzoek, FPC de Rooyse Wissel, Venray.
- Drs. M.H. (Maartje) Knotter, orthopedagoog Twentse Zorg Centra (DTZC); promovenda afdeling forensische orthopedagogiek, Universiteit van Amsterdam (UvA), Amsterdam.
- Drs. L.A.M. (Lidwien) Kok, kinder- en jeugdpsychiater, psychotherapeut, zorglijn Jongeren, Dr. Leo Kannerhuis, Doorwerth.
- Prof.dr. F.A.M. (Frank) Kortmann, emiritus hoogleraar algemene psychiatrie en transculturele psychiatrie, Radboud Universiteit, Nijmegen.
- Dr. G. M. (Gerda) de Kuijper, arts verstandelijk gehandicapten (AVG); senior onderzoeker Centrum Verstandelijke Beperking en Psychiatrie (CVBP)/GGZ Drenthe; senior onderzoeker afdeling psychiatrie, UMCG, Groningen.
- Drs. S.M. (Simone) van de Lindt, socioloog/sociaal psycholoog, zelfstandig opleider en trainer (F)ACT en bemoeizorg.
- Drs. K.W. (Karla) Magilsen, arts voor Verstandelijk Gehandicapten, vrijgevestigd AVG.
- Drs. E.H.M. (Liesbeth) Mevissen-Renckens, orthopedagoog/klinisch psycholoog, De Swaai Jeugd, Drachten; promovendus Universiteit van Amsterdam.
- Drs. J.F. (Freek) Möhlmann, psycholoog, Forensische Zorg Zeeland / Emergis, Middelburg.
- Prof.dr. X.M.H. (Xavier) Moonen, orthopedagoog/gz-psycholoog Koraal Groep Sittard; bijzonder hoogleraar Kennisontwikkeling over Jeugdigen en Jongvolwassenen met Licht Verstandelijke Beperkingen en Gedragsproblemen, Universiteit van Amsterdam; bijzonder lector Inclusie van mensen met een verstandelijke beperking, Zuyd Hogeschool, Heerlen.
- Dr. J.E.L. (Joanneke) van der Nagel, psychiater, opleider psychiatrie en onderzoeker, Tactus verslavingszorg Enschede; consulent psychiatrie, Aveleijn verstandelijk gehandicaptenzorg, Borne.

- Drs. J.E.C. (Conny) Neumann, klinisch psycholoog/psychotherapeut, Karakter kinder- en jeugdpsychiatrie, Oosterbeek.
- Drs. L.J. (Laura) Neijmeijer, sociaal wetenschapper, promovenda Radboud Universiteit, programmaleider FACT Trajectum; senior beleidsmedewerker Amarant Groep.
- Drs. M. (Maarten) Otter, psychiater, SGLVG(+) psychiatrie, Trajectum, sector Ambulante Zorg, Zutphen; STEVIG, Forensische Psychiatrische Afdeling, Oostrum.
- N. (Nico) Overvest MHA, expert op snijvlak van LVB, zorg en criminaliteit. Adviseur Raad van Bestuur Trajectum en de Centrale RINO Groep.
- Drs. J.J.(Jan) Plas, gz-psycholoog, consulent CCE (Centrum voor Consultatie en Expertise) en eigen praktijk, Assen.
- Dr. A. (Albert) Ponsioen, klinisch neuropsycholoog, Lucertis KJP, Velsen; Praktijk Zelfregulatie (PZO) in Oudewater; stafmedewerker Stichting Landelijk Kenniscentrum LVG, Utrecht.
- Drs. K.A.I. (Katrien) Raemdonck, orthopedagoog en cognitief gedragstherapeut, werkzaam vanuit eigen praktijk (voorgedragsverandering) op het snijvlak jeugd- en gehandicaptenzorg, inhoud en beleid.
- Drs. S.L. (Sammy) Roording-Ragetlie, klinisch neuropsycholoog en onderzoeker, Karakter kinder- en jeugdpsychiatrie, zorglijn LVB, Oosterbeek.
- Drs. T.F.H. (Tom) Scheers, kinder- en jeugdpsychiater en volwassenenpsychiater, Accare Groningen UC.
- Drs. J. (Jolanda) Schieving, kinderneuroloog, Radboudumc Nijmegen. Oprichter van de website www.kinderneurologie.eu.
- Prof.dr. C. (Carlo) Schuengel, pedagoog, hoogleraar orthopedagogiek, afdeling ontwikkelingspedagogiek, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Prof.dr. H.M.J.(Henny) van Schrojenstein Lantman- de Valk, AVG en emeritus hoogleraar Geneeskunde voor mensen met verstandelijke beperkingen, Radboudumc, Nijmegen.
- Dr. H.D. (Hilde) Schuiringa, universitair docent, afdeling ontwikkelingspsychologie, Universiteit Utrecht, Utrecht.
- Dr. D. (Dorine) Slaats-Willemsse, klinisch neuropsycholoog, directeur behandelenzaken Denkkraft, centrum voor neuropsychologische expertise, Nijmegen.
- Dr. W.G. (Wouter) Staal, kinder- en jeugdpsychiater, afdeling Psychiatrie, Radboudumc, Nijmegen en Karakter Universitair Centrum, Nijmegen.
- Dr. P.S. (Paula) Sterkenburg, gz-psycholoog, universitair docent, afdeling ontwikkelingspedagogiek, Vrije Universiteit Amsterdam; therapeut, afdeling psychotherapie (GGZ), Bartiméus, Doorn.
- Drs. R.J. (Reino) Stoffelsen, kinder- en jeugdpsychiater, de Bascule en VUmc, afdeling kinderpsychiatrie te Amsterdam; stageopleider psychiatrie, opleiding tot huisarts VUmc, Amsterdam.
- Prof.dr. C.T.R.M. (Connie) Stumpel, klinisch geneticus, hoogleraar klinische genetica, afdeling klinische genetica, MUMC+, Maastricht.
- Drs. M.J. (Maria) Trentelman, orthopedagoog/gz-psycholoog, programmaleider verslaving, Kenniscentrum Trajectum.
- Dr. P.W. (Pieter) Troost, kinder- en jeugdpsychiater, opleider, de Bascule, Amsterdam.
- Drs. K. (Karlijn) Vermeulen, kinder- en jeugdpsychiater, zorglijn (L)VB, Karakter kinder- en jeugdpsychiatrie, locatie Horst aan de Maas; promovenda/onderzoeker, Radboudumc, afdeling Klinische Genetica en Donders Institute for Brain, Cognition and Behavior, Centre for Neuroscience, Nijmegen. Consulent psychiater voor het Centrum voor Consultatie en Expertise (CCE) en platformcoördinator voor het Platform Psychiatrie en Verstandelijke Beperking binnen de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie (NVvP).

Drs. H.A.P. (Dirk) Verstegen, directeur Vereniging Orthopedagogische Behandelcentra (VOBC)/
Landelijk Kenniscentrum LVB.

W.A.M. (Claudia) Vingerhoets MSc., psycholoog en onderzoeker, afdeling psychiatrie en psychologie,
Universiteit Maastricht, Maastricht.

Dr. V. (Vivienne) de Vogel, psycholoog, hoofd afdeling Onderzoek, De Forensische Zorgspecialisten.

A.C. (Anne) van der Waa MSc., orthopedagoog i.o.t. gz-psycholoog, zorglijn LVB Karakter kinder- en
jeugdpsychiatrie, Oosterbeek en Doetinchem.

Dr. A.P.A.M. (Arno) Willems, gz-psycholoog, MFCG-Limburg, Koraal Groep, Heel.

Dr. M.H. (Marjolein) Willemsen, klinisch geneticus, afdeling genetica, Radboudumc, Nijmegen.

Dr. C.F. (Channa) de Winter, Arts voor Verstandelijk Gehandicapten, AVG Triade.

M.J. (Martina) de Witte MMTh NMT, docent muziektherapie en coördinator Onderzoek & Innovatie
HAN, promovendus UvA en senior muziektherapeut STEVIG.